

AGNIESZKA WYSOCKA

Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury w Bydgoszczy

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0002-9795-952X

Chwila przed wielką zmianą. Architektoniczny portret Bydgoszczy w latach 1910–1918

Architektura miejska, jak mało co, definiuje cywilizacyjną specyfikę. Wiek XIX, zwłaszcza jego druga połowa, to epoka intensywnej urbanizacji i zagęszczenia populacji. Wzrost liczby ludności w miastach uległ przyspieszeniu w porównaniu z wcześniejszymi epokami. W miastach wystąpiły zjawiska (w tym również w urbanistyce i w architekturze) nieobecne wcześniej, a od połowy XIX wieku na stałe wpisane w funkcjonowanie ośrodków miejskich. Jednym niespotykanym wcześniej na tak dużą skalę elementów miastotwórczych była komercjalizacja i długofalowy wzrost wartości miejskiej własności gruntowej. Miejska własność gruntowa stała się lokatą kapitału i przedmiotem spekulacji. Ziemia stała się cenna, w zależności od tego, gdzie się znajdowała, i nie dotyczyło to już wyłącznie stref staromiejskich. Prawo gruntowe, prawo budowlane, prawo najmu, gospodarka finansowa nie istniały bez hipotek. Pojawiły się tym samym nowe role społeczne: pośrednik w obrocie nieruchomościami, spekulant działkami, przedsiębiorca budowlany, najemca. Ruch budowlany wymagający spójnych, planistycznych działań stworzył potrzebę ruchów reformatorskich, aktywnych zwłaszcza po połowie XIX wieku, które za zadanie stawiały sobie dopasowanie nowoczesnej architektury do ciągów komunikacyjnych (linie kolejowe, tramwajowe, układy ulic, mosty), infrastruktury (wodociągi, kanalizacja, gaz, elektryczność), co miało doprowadzić do usprawnienia funkcjonowania życia. Planowanie miast rozumiano jako zadanie

państwa i samorządów¹. Bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na przestrzeń miejską były właśnie działania państwa związane z kulturalną misją państwową, szczególnie w zjednoczonych w 1871 roku Niemczech (*Kulturstaad*). Młodą tożsamość zjednoczonego kraju podkreślały i umacniały przede wszystkim gmachy administracji, architektura użyteczności publicznej, szlaki komunikacyjne łączące główne ośrodki miejskie oraz pomniki, potwierdzające wspólnotową pamięć.

Pierwsza połowa XIX wieku jeśli chodzi o ruchy reformatorskie związane z „uzdrowieniem” miast to transformacje francuskie². W drugiej połowie XIX wieku reformy urbanistyczne noszą znamię niemieckie. Niemiecki model „był mniej zainteresowany spektakularną transformacją miast”. Skupiono się w niej na rozwoju miast na peryferiach. Początek takiego myślenia o mieście przypada na lata 70. XIX wieku, wypracowana, kompleksowa urbanistyka to lata 90. XIX wieku. „Na przełomie wieków Niemcy były wzorcowe jako kraj uporządkowanej ekspansji miast i posługującej się całościowymi koncepcjami komunalnej urbanistyki, planującej miasto jako przestrzeń społeczną, system cyrkulacji, zespół estetyczny i zbiorowisko prywatnych właścicieli. (...) ugruntowała się w Niemczech wcześniej i wzorcowo świadomość urbanistyki regulatywnej”³.

„Długi XIX wiek”, który według historyków skończył się wraz z wybuchem I wojny światowej, miał pod sam koniec wyjątkowo wiele do powiedzenia w kwestii zmian (wręcz rewolucyjnych) w architekturze. W latach 1908–1914 architekci pojmowali „nowoczesność” i „modernizację” jako stylizację klasycyzmu, rezygnację z detalu lub

¹ J. Osterhannel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, s. 328.

² Przebudowa Paryża (Wielka przebudowa Haussmannowska) miała miejsce w latach 1852–1870, odbywała się pod nadzorem prefekta miasta Georges’a Haussmanna. Całkowicie zmieniła układ urbanistyczny Paryża. Wyburzono znaczną część zabudowy staromiejskiej, wytyczono powtarzający się układ bulwarów, stworzono wytyczne dotyczące projektowania kamienic, wprowadzono tereny zielone, jednocześnie unowocześniając infrastrukturę (wodociągi, kanalizacja, komunikacja). Radykalne wyburzenia krytykowano, ale wiele miast brało z Paryża (w różnym stopniu) przykład. Na zmianach ucierpiała najbardziej biedota, dla niej nie przewidziano miejsca w nowoczesnych dzielnicach. Na obrzeżach metropolii powstawały enklawy biedoty, pogłębiał się, widoczny w układzie urbanistycznym podział na strefy dla bogatych i dla niezamożnych mieszkańców: „W każdym mieście o większym znaczeniu będzie można powoli dostrzec całe rejony ulic »dobrze zamieszkałych« i robotnicze getto, do którego klasy wyższe nawet nie zaglądały”. Zob. R.H. Guerrand, *Obszary prywatne*, w: *Historia życia prywatnego. Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej*, red. M. Perrot, t. 4, tłum. W. Gilewski, A. Paderewska-Gryza, B. Panek, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999, s. 334–335.

³ J. Osterhannel, op. cit., s. 419.

jeśli inwestorom trudno byłoby się bez niego obejść – jego oszczędne użycie⁴.

Jakie zmiany w latach 1910–1914 dokonywały się w układzie urbanistycznym i w architekturze Bydgoszczy? Na ile miasto przyjmowało reformatorskie wzory, na jakie zagadnienia kładziono największy nacisk, a czego zabrakło? Mimo dobrej koniunktury gospodarczej, zamówień dla wojska niemieckiego, dogodnej komunikacji, Bydgoszczy nie ominęło wyhamowanie, jeśli chodzi o inwestycje w infrastrukturę, spowodowane niepewną sytuacją przed wybuchem wojny i już po tym nieszczęściu – również niepewnym losem terenów, które stały się kartą przetargową w dziejowej grze⁵.

W 1910 roku Bydgoszcz była dobrze skomunikowana linią kolejową z północnymi i zachodnimi miastami w granicach państwa niemieckiego, takimi jak Berlin, Królewiec, Poznań, Inowrocław czy Gdańsk. Żelazne drogi, niezbędne dla rozwoju miasta, docierały, dzięki bocznicom, też do fabryk i zakładów, ale nie zawsze korzystnie dzieliły Bydgoszcz, utrudniając płynną komunikację (drogową i pieszą) oraz planowanie. Drugą arterią komunikacyjną była Brda (wraz z Kanałem Bydgoskim). To, że postrzegano jej rolę użytkowo, pokazuje brak na planach urbanistycznych z przełomu XIX i XX wieku koncepcji ciągłej zabudowy reprezentacyjnej nad rzeką⁶.

Najszybciej nowe tendencje w bydgoskiej architekturze dostrzec można w zabudowie mieszkaniowej. Było to konsekwencją reform z początku XX wieku. Wówczas Alfred Messel zaproponował w projektach berlińskich dzielnic mieszkaniowych „zabudowę obrzeżną” (*reine Randbebauung*), gdzie kwartał zabudowy tworzyła zwarta pierzeja kamienic o zredukowanej zabudowie oficynowej lub bez zabudowy oficynowej, a wewnątrz (powstałe między zabudową)

⁴ J. Bohdanowa, *Budynki publiczne i Targi Wschodnie*, w: *Lwów: miasto, architektura, modernizm*, red. B. Czerkes, A. Szczerski, Wrocław 2016, s. 174.

⁵ W wyniku postanowień traktatu wersalskiego z czerwca 1919 r. Bydgoszcz miała powrócić, po zwycięskim powstaniu wielkopolskim, w granice Polski. Ostatecznie stało się to 20 stycznia 1920 r., kiedy do miasta wkroczyły oddziały Wojska Polskiego. Zob. K. Strauss, *Niepewny czas – Bydgoszcz w latach 1918–1920*, Bydgoszcz 2019, s. 17–20.

⁶ W Szczecinie zachował się reprezentacyjny fragment miasta wykorzystujący rzekę. Obecne Wały Chrobrego (założenie realizowane w latach 1898–1921) to przestrzeń uwzględniająca postulaty *Kulturstaad* i kreująca obszar rekreacyjny. Układ kompozycyjny monumentalnych gmachów użyteczności publicznej połączony z tarasami widokowymi składa się na oryginalną wizytówkę Szczecina. Zob. *Gminny program opieki nad zabytkami gminy miasto Szczecin na lata 2014–2018*, oprac. D. Leśniewska, Szczecin 2013, s. 26.

planowano jako wspólny dla wszystkich mieszkańców dziedziniec ogrodowej⁷. Zmniejszenie intensywności zabudowy postulował w tym samym czasie Albert Gessner. To dotyczyło zabudowy wielomieszkańkowej, natomiast dla zabudowy jedno- czy kilkunastu mieszkańców coraz popularniejsze stawały się w niemieckich miastach, przejęte z angielskiej zabudowy, domy z ogrodami o dobrze rozplanowanym wnętrzu. Entuzjastą tego typu rozwiązań był Hermann Muthesius⁸. Jego wpływ na nowoczesne spojrzenie na architekturę jeśli chodzi o Bydgoszcz nie zakończyło się tylko na tym.

Przyglądając się bydgoskim kamienicom i willom z lat 1910–1914, wyraźnie widać, że do Bydgoszczy wcześniej dotarły tendencje do upraszczania stylów historyzujących i podejmowano próby dostosowania ich do wymogów współczesności⁹. Bogate *decorum* sztuka-torskie ustępowało miejsca eleganckim i powściągliwym oprawom portali i szczytów, dopracowanym snycersko stolarkom okiennym i drzwiowym. Motywy dekoracyjne ograniczano do ornamentów geometrycznych, stylizowanych motywów roślinnych czy masek. Ozdobą elewacji stały się teraz półokrągłe ryzality, arkadowe podcienia poprzedzające wejścia główne, wykusze, głębokie wnęki logii, mansardowe dachy. Podziały elewacji zapowiadały układy wnętrza¹⁰. Dobrze widać to na dwóch obszarach: w zabudowie śródmiejskiej w dzielnicy mieszkaniowej (na terenie tzw. Grodzta), wytyczonej w 1894 roku (z korektą z 1903 roku)¹¹, gdzie intensywne prace bu-

⁷ J. Posener, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur*, München 1979, s. 319; A. Messel wprowadził „zabudowę obrzeżną”, budując w latach 1897–1905 dla berlińskiej spółdzielni mieszkaniowej (*Berliner Spar- und Bauvereins*) zespoły mieszkaniowe przy Sickingenstrasse, Proskauerstrasse i Weisbachstrasse.

⁸ H. Muthesius, *Sztuka stosowana i architektura*, tłum. J. Warchałowski, Kraków 1909; jak napisał J. Warchałowski w *Przedmowie Tłómacza*: „Kanwą tych myśli jest zestawienie angielskiej i niemieckiej kultury, angielskich i niemieckich zwyczajów i form życia. I to specjalnie czyni dzieło to interesującym i aktualnym dla nas. Ponieważ nasze formy życia, nasz sposób mieszkania i nasza estetyka noszą dzisiaj na sobie wybitny wpływ kultury niemieckiej, która przedostaje się do nas niestety przeważnie w gorszych swoich objawach. (...) i należy tylko sprowadzić stosunki do odpowiedniego naszemu społeczeństwu poziomu i rozmiaru, słowo n i e m i e c k i przetłumaczyć na polski”.

⁹ Takie tendencje (tzw. styl elegancki) pojawiły się na początku XX w. m.in. w Berlinie i w Monachium.

¹⁰ D. Bręczewska-Kulesza, *Najpiękniejsze bydgoskie kamienice czynszowe*, Bydgoszcz 2014, s. 90–92.

¹¹ *Bebauungs-Plan der Stadt Bromberg. Nordöstlicher Stadtteil*, skala 1:1000, 1896 r., ze zbiorów Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy [dalej: MOB], sygn. MOB H/A-1293; *Bebauungs-Plan für nordöstliche Stadterweiterung von Bromberg mit Ausschluss der Strassenzüge östlich des Viehhofgleises*, skala 1:1000, 1903 r., ze zbiorów MOB, sygn. MOB H/A-1289. Rozplanowanie objęło teren od obecnych ulic Z. Krasieńskiego i ks. R. Markwarta (od południa) do obecnej ul. J.K. Chodkiewicza (od północy), wyrysowano cztery place rozbijające zwarte kwartały zabudowy z prostą siatką ulic i uzupełniono je o tereny zielone. W 1903 r. wprowadzono zieleńce – budynki miały

Il. 1. Ulica 20 Stycznia 1920 roku, pocztówka, pocz. XX w.; zbiory Marka Ogrodowicza.

dowlane rozpoczęły się ok. 1910 roku. Do tego czasu ta część miasta nie była planowo zabudowana¹², co pozwoliło stworzyć na początku XX wieku zwartą i stylistycznie spójną całość. To przede wszystkim zabudowa dzisiejszych ulic: 20 Stycznia 1920 roku (*Goethestrasse*) (il. 1), J. Zamoyskiego (*Steinstrasse*), I.J. Paderewskiego (*Schillerstrasse*), J.K. Chodkiewicza (*Kürfürstenstrasse*). Drugi obszar to Okole¹³. Tutaj w nowym stylu zabudowywano pierzeje ul. Grunwaldzkiej (*Berlinerstrasse*) (il. 2), ul. Śląskiej (*Werderstrasse*), ul. J. Długosza (*Sophienstrasse*), ul. Świętej Trójcy (*Berlinerstrasse*). Mniejsze zespoły zabudowy bądź uzupełniały wolne parcele śródmiejskie (było ich niewiele), bądź zapowiadały przyszłościowe

poprzedzać niewielkie ogródki, a podwórza wewnątrz bloków, niezabudowane oficynami czy warsztatami, zając miały zielone, wspólne dla obrzeżnej zabudowy dziedzińce.

¹² Nie licząc zabudowy fabrycznej, warsztatowej i magazynowej powstającej na tym obszarze bez spójnego planu.

¹³ D. Bręczewska-Kulesza, B. Derkowska-Kostkowska, A. Wysocka, K. Bartowski, P. Winter, *Bydgoszcz w stronę Okola*, Bydgoszcz 2004, s. 6–7. Okole (niem. *Okollo, Schleusenau*) było podbydgoską gminą do 1920 r. (wówczas włączono ją w granice Bydgoszczy). Położone jest w widłach Starego Kanału Bydgoskiego oraz Brdy, na odcinku od mostów przy ul. Marszałka Focha do linii kolejowej biegnącej wzdłuż wiaduktu na ul. Grunwaldzkiej.

Il. 2. Kamienica przy ul. Grunwaldzkiej 5; fot. A. Wysocka.

Il. 3. Willa/kamienica przy ul. Krakowskiej 11; fot. A. Wysocka.

kierunki rozwoju, czego przykładem jest wschodnia granica obszaru śródmiejskiego i wyjście w kierunku Skrzetuska¹⁴ oraz zabudowa wzdłuż ul. M. Piotrowskiego (*Conradstrasse*) na granicy miasta i przedmieść (w kierunku wschodnim).

Zabudowa willowa o zróżnicowanym gabarycie uzupełniła zachodni odcinek ul. J.K. Chodkiewicza (2a–8), północny fragment ul. F. Chopina (*Zappelinstrasse*) i wypełniła ul. Krakowską (*Bollmanstrasse*) (il. 3) (w tych wymienionych przykładach są to wille o gabarycie niewielkich kamienic). Mniejszą powierzchnię użytkową zarezerwowano dla domów na Sielance¹⁵ i wzdłuż ul. L. Wyczółkowskiego (na terenie Skrzetuska). Okole i Skrzetusko na początku XX wieku stały się, tak jak wcześniej Bielawy (ok. 1902 roku, w związku z budową dzielnicy mieszkaniowej dla urzędników¹⁶), tymi przedmieściami, które coraz bardziej uzależniano od miasta.

Przeszczepianie na grunt bydgoski nowych idei musiało mieć sprzymierzeńców i entuzjastów, którzy inwestorom o mieszczańskich gustach, przyzwyczajonych do wypracowanych w XIX wieku wzorów historyzujących, musieli wytłumaczyć, że zmiany są korzystne, opłacalne i warte tego, żeby wprowadzać je w życie. W tej kwestii do awangardy należało środowisko skupione w nowej placówce edukacyjnej – czyli w monumentalnym gmachu wzniesionym przez bydgoski magistrat według planów Wydziału Budowlanego kierowanego przez Carla Meyera, przy ul. Świętej Trójcy 37 – Królewsko-Pruskiej Szkole Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego (*Königliche Preussische Handwerker-und Kunstgerwebeschule*) (il. 4). Placówka działała od 1911 roku, kierowana przez architekta Arno Koerniga, wykształconego w Berlinie¹⁷. Jej działalność wpisywała się w ogólnoeuropejski trend odno-

¹⁴ D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, *Ulica Leona Wyczółkowskiego na bydgoskim Skrzetusku*, Bydgoszcz 2012, s. 8–19; Skrzetusko (niem. *Schroettersdorf*), nazywane też Szreterami, było podbydgoską gminą do 1920 r. (wówczas włączono ją w granice Bydgoszczy). Mieści się w północno-wschodniej części miasta, rozciąga się od południowego brzegu rzeki Brdy do ulicy M. Skłodowskiej-Curie, R. Berwińskiego, Sportowej na północy, zachodnią granicę stanowi ul. M.K. Ogińskiego, od wschodu sięga ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego. W XIX w. Skrzetusko zagospodarowane było w niewielkim stopniu, były tutaj głównie tereny uprawne, pod koniec stulecia nabrało cech gminy podmiejskiej, pojawiły się fabryki i zakłady przemysłowe.

¹⁵ Wytoczona na terenie Grodzitwa w 1912 r. dzielnica-ogród według koncepcji H.J. Stübgena. Zob. D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, *Sielanka, bydgoska „dzielnica ogród”*, Bydgoszcz 2016, s. 27–41.

¹⁶ I. Jastrzębska-Puzowska, *Urzędnicze osiedle domów jednorodzinnych na Bielawkach*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 2001, z. 6, s. 51–56.

¹⁷ *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie 22. Śródmieście. Aneks. Wypisy archiwalne*, t. 5, cz. 16 [kwerenda archiwalna L. Łbik], Bydgoszcz 2008, s. 31–32.

Il. 4. Dawna Królewsko-Pruska Szkoła Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego, ob. Zespół Szkół Mechanicznych nr 1 w Bydgoszczy; fot. A. Wysocka.

wy rzemiosł artystycznych. W Cesarstwie Niemieckim działał *Deutsche Werkstätte für Vereinigte Handwerkskunst* (Niemieckie Warsztaty dla Zjednoczonego Rzemiosła), w Austrii *Wiener Werkstätte* – Warsztaty Wiedeńskie. Entuzjastą reform w zakresie kształcenia przyszłych artystów-rzemieślników był wspomniany już wcześniej Hermann Muthesius. W całej Europie powstawały szkoły kształcące przyszłych artystów-rzemieślników, a bydgoska placówka wpisywała się w te działania¹⁸. Sprzymierzeńcem dla nowych idei w architekturze było miejscowe Towarzystwo Techników (*Technischer Verein*¹⁹), skupiające inteligencję techniczną miasta. Kiedy w 1912 roku zatwierdzono w Bydgoszczy plany budowy nowego osiedla domów jednorodzinnych na Sielance, okazało się, że projekt ma wielu przeciwników. Opór,

¹⁸ I. Huml, *Warsztaty Krakowskie*, w: *Warsztaty Krakowskie (1913–1926)*, red. M. Dziedzic, Kraków 2009, s. 32.

¹⁹ Organizacja powstała w Bydgoszczy w 1857 r., w 1902 r. dołączyła do Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy (*Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft*). Zob. I. Jastrzębska-Puzowska, *Poglądy artystyczne i twórczość bydgoskiego architekta Fritza Weidnera*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 2000, z. 5, s. 39.

zwłaszcza wpływowych właścicieli kamienic czynszowych w śródmieściu, musiał być spory, gdyż Towarzystwo Techników postanowiło poprzeć nowe urbanistyczne przedsięwzięcie w mieście. W grudniu 1913 roku otwarto w Szkole Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego wystawę propagującą ideę miasta-ogrodu – *Gartenstadtausstellung*, która trwała do 1 lutego 1914 roku.

Dzięki wzmiankom w prasie wiemy, że ekspozycji towarzyszyły wystąpienia zaproszonych prelegentów. Treści wygłoszonych podczas wystawy referatów niestety nie znamy, ale krótko przed jej otwarciem, w listopadzie 1913 roku Fritz Weidner wygłosił odczyt: „Ruch »miasto-ogród«” w Bydgoszczy (jego treść obszernie streszczono w „Bromberger Zeitung” z 9 listopada 1913 roku).

O nowoczesności miasta świadczy też planowanie przestrzenne, zakrojone na bardzo szeroką skalę i pokazujące, że jeszcze przed wybuchem I wojny światowej przewidywano inkorporację przedmieść. W październiku 1911 roku przedstawiciele bydgoskiego Urzędu Miasta zwrócili się z prośbą do Hermanna Josepha Stübgena (w tym czasie przebywał w Poznaniu, wytyczając strefy dla miasta) o sporządzenie dla Bydgoszczy i dla przedmieść przepisów budowlanych i planu strefowego oraz planu generalnego sieci dróg. Urbanista zaproponował, że plany wykona na podkładach przygotowanych przez miejscowych geodetów. Zakończenie prac Stübgen przewidywał na 1913 rok, te jednak przeciągnęły się do 1915 roku. Ostatecznie powstał *Allgemeiner Bauungsplan der Stadt Bromberg* (il. 5). Nie zrealizowano go (wyjątek to rozplanowanie dzielnicy Sielanka) z powodu kryzysu po wybuchu I wojny światowej, chociaż po rozwiązaniu z planu Stübgena – przede wszystkim dla Bielaw i Skrzetuska – sięgali planiści polscy po 1920 roku²⁰.

Niespotykane dotąd w miejskiej architekturze nowoczesne konstrukcje żelbetonowe zastosowano w powstających domach towarowych u zbiegu ulic Dworcowej i Gdańskiej oraz przy pl. Teatralnym 4 (il. 6) i w budynku o wielu funkcjach przy ul. Gdańskiej 10. Zachowana dokumentacja archiwalna dotycząca wznoszenia tych obiektów pokazuje, że do nowych rozwiązań podchodzono bardzo ostrożnie. W przypadku

²⁰ D. Bręczewska-Kulesza, *Wpływ nowych koncepcji przestrzennych na plany zabudowy prowincjonalnych ośrodków miejskich na początku XX wieku na przykładzie Bydgoszczy*, w: *Polis – Urbs – Metropolis. Materiały LIX Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Lublin, 25–26 listopada 2010*, red. L. Lameński, E. Błotnicka-Mazur, Warszawa 2011, s. 175–190.

Il. 5. Fragment planu H.J. Stübberna dla Skrzetuska (u dołu Brda, z lewej strony Strehlkestrasse (ob. ul. Sportowa), ok. 1915 r., zbiory Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy.

budynków przy ul. Gdańskiej 10 i na pl. Teatralnym 4 Urząd Miasta zlecił dodatkowe ekspertyzy specjalistom z Politechniki Gdańskiej. Wszystkie obiekty powstały we wczesnomodernistycznej stylistyce. Podkreślone zostały wyraźnie pionowe podziały. Jeśli pojawia się rzeźbiarski detal, to jest wywiedziony z neoklasycyzmu i z mitologii greckiej²¹.

²¹ Na budynku przy ul. Gdańskiej 10 (1913–1914, proj. Fritz Weidner) pojawia się motyw dziecięcego korowodu, swobodnie nawiązujący do płaskorzeźbionych wczesnorenansowych scen znanych z twórczości Donatella, natomiast Dom Towarowy Braci Conitzer (1911, proj. Otto Walter) dekoruje scena znana jako Sąd Parysa oraz pojawiają się postaci z orszaku Dionizosa.

Il. 6. Dom Towarowy Braci Conitzer, pocztówka, pocz. XX w.; zbiory Marka Ogrodowicza.

Nowoczesne miasto to też infrastruktura ułatwiająca życie mieszkańcom. Na początku XX wieku sprawnie działały Gazownia Miejska i Elektrownia, sukcesywnie rozbudowywano sieć wodociągową, transport ułatwiały tramwaje. W te przedsięwzięcia inwestowano i rozbudowywano je. Przykładem jest Gazownia Miejska przy ul. Jagiellońskiej 40, gdzie w latach 1910–1919 przeprowadzono następujące prace budowlane: w 1910 roku zbudowano dwa parterowe domki gazmistrzów, łącznie pracownią i warsztat ślusarski w sąsiedztwie stacji pomp kanałowych. W 1912 roku miejski radca budowlany J.A. Mählmann przygotował projekty domów dla urzędników gazowni, usytuowane wzdłuż ul. Jagiellońskiej (*Wilhelmstrasse*). Rok później były gotowe. W 1917 roku wybudowano nową aparatownię z nowymi oczyszczalnikami do gazu. W 1919 roku oddano do użytku brykietownię²².

Miasto od 1911 roku mogło być dumne z nowoczesnego kompleksu budynków dla Straży Pożarnej, wcześniej zajmującej wnętrze dawnego

²² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [dalej: APB], Akta budowlane miasta Bydgoszczy [dalej: AbmB], sygn. 2405–2410.

Il. 7. Budynek Straży Pożarnej przy ul. Pomorskiej 16/18, pocztówka, pocz. XX w.; zbiory Marka Ogrodowicza.

kościół Klarysek i częściowo budynki dawnej drukarni (tam znajdowały się stajnie) u zbiegu ulic Gdańskiej i Jagiellońskiej. Nowe obiekty zajęły działkę przy ul. Pomorskiej 16/18 (*Rinkauerstrasse* 63/65). Autorem rysunków projektowych był Theodor Patzwald. W zabudowie historyzującej ul. Pomorskiej budynek bardzo się wyróżnia swoją wczesnomodernistyczną stylistyką (il. 7). Wnętrze budynku frontowego podporządkowano potrzebom straży (przestronne, dobrze doświetlone wnętrze). Podobnie zaplecze – z dużym (jak na zagospodarowanie zabudowanej przestrzeni śródmiejskiej) placem ćwiczebnym²³.

Początek XX wieku przynosi ideę tzw. nowego wychowania, polegającą m.in. na zmianie myślenia o opiece społecznej, w tym opiece nad dziećmi. W zaborze pruskim w XIX wieku opieka nad dziećmi osieroconymi lub porzuconymi miała charakter środowiskowy, wynikający z działań wolontarystycznych, filantropijnych, charytatywnych, podejmowanych przez parafie, stowarzyszenia (towarzystwa dobroczynne) czy osoby prywatne. Ustawa z 1870 roku powołała do życia

²³ APB, Dokumentacja Techniczna [dalej: DT], sygn. 346–350.

Gminne Rady Sieroce, na których spoczywał obowiązek poszukiwania rodzin zastępczych i sprawowania nad nimi kontroli tzw. opieki trwałej. Do tych wypracowanych działań na początku XX wieku dołączyły reformatorskie ruchy oparte na rozwijającej się wówczas psychologii, w tym dziecięcej, podstawie dla poznania praw rozwojowych dzieci. Działalność charytatywno-filantropijną wspierały coraz częściej służby państwowe, wspólnie tworząc służbę społeczną. Od 1914 roku problemem, który pojawił się jako zjawisko w niespotykanej skali, było sierocstwo wojenne. Bydgoszcz jest wręcz wzorcowym przykładem, jeśli chodzi o działalność charytatywno-filantropijną i państwową. Od lipca 1909 roku działał przy dzisiejszym pl. Kościeleckim 6 (*Hann von Weyhern Platz*) zakład leczniczy dla niemowląt. Powstał z inicjatywy Ojczyźnianego Związku Kobiet (*Vaterländische Frauenverein*). Była to odpowiedź bydgoskich działaczek na apel cesarzowej niemieckiej Augusty Wiktorii, która zalecała budowanie w większych miastach specjalnych żłobków dla niemowląt (*Säulingsheime*). Powstała fundacja, która postawiła sobie za cel budowę szpitalnego żłobka połączonego z kuchnią ludową dla ubogich. Magistrat przekazał nieodpłatnie działkę budowlaną, a projekt sporządził architekt Rudolf Kern z prawdopodobnym współudziałem miejskiego radcy budowlanego Karla Meyera. Środki na budowę w wysokości 60 tys. marek przekazał bogaty rentier bydgoski Julius Berger. Na parterze budynku znalazła miejsce kuchnia dla ubogich, z jadalnią dla 100 osób. Piętro zajmował ośrodek dla niemowląt, będący niewielkim, 25-łóżkowym szpitalem z trzema salami chorych, oszkloną werandą, tarasem, kuchnią, łazienką, mieszkaniem dla siostry przełożonej i piastunek. Na poddaszu zlokalizowano pralnię, suszarnię oraz pokój dla personelu pomocniczego. Uroczyste poświęcenie budynku odbyło się 2 kwietnia 1909 roku, a 1 lipca szpital rozpoczął działalność. Do placówki przyjmowano chore niemowlęta z ubogich rodzin nie tylko z Bydgoszczy, ale także z dalszych regionów: z Prus Zachodnich, Śląska czy Brandenburgii. Rocznie opieką obejmowano ok. 130 małych pacjentów. Przy ośrodku utworzono także poradnię dla samotnych, niedoświadczonych matek, w której na polecenie magistratu raz w tygodniu wydawano mleko i przeprowadzano badania profilaktyczne. Podczas I wojny światowej organizowano także kursy pielęgniarskie.

Drugi obiekt – sierociniec (*Reichswaisenhaus*) – powstał w 1914 roku na terenie gminy podmiejskiej, na Bielawach, przy obecnej ul.

Chodkiewicza 32, według projektu Alberta Schützego z Magdeburga. Obiekt sfinansowano z kasy państwowej, a na miejscu nad realizacją czuwał bydgoski Oddział Towarzystwa Dobroczynności dla Opieki nad Sierotami. To budynek o dekoracji podkreślającej piony, na którą składają się geometryczne, uproszczone detale i układy otworów. Zaakcentowano mocno ryzalit wejścia głównego – wąskie piony okien doświetlają klatkę schodową, nad wejściem umieszczono pełnoplastyczne główki dziewczynki i chłopca, a nad szczytem rozkładał skrzydła pełnoplastyczny, rzeźbiony pruski orzeł. Pod wysokimi, krytymi dachówką dachami wygospodarowano dodatkową powierzchnię użytkową. Wyraźne podziały elewacji zapowiadały porządek wnętrza, podporządkowanego funkcji budynku²⁴.

W oparciu o postępy w medycynie i higienie dokonujące się w XIX wieku pojawiały się nowe koncepcje dotyczące budowy szpitali i budynków dla osób potrzebujących opieki. Powstawanie takich instytucji było nie tylko wynikiem indywidualnej empatii i filantropii wynikających z przesłanek religijnych i obyczajowych, ale w coraz większym stopniu zaczęło być uważane za obowiązek samorządów i państwa. Architekci, którzy podejmowali się projektowania tego typu obiektów, nie mieli łatwego zadania – działali w przestrzeni bólu, cierpienia, samotności, a zaofiarować musieli nie tylko budynki funkcjonalne, ale też „przywracające” wiarę i nadzieję. Mając na uwadze racjonalne rozplanowanie wnętrza, nie zapomniano o miejscach wspólnych, o zieleni (werandach, ogrodach, dziedzińcach), rozpatrywano rolę światła, kolorów ścian, wydzielano strefy *sacrum* (kaplice). Chorobą, z którą mimo postępów w medycynie nie potrafiono sobie poradzić, była gruźlica. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku budowano na terenie Cesarstwa Niemieckiego coraz więcej sanatoriów i zakładów leczniczych. Te dla dotkniętych gruźlicą wznoszono zgodnie z zasadą leczenia świeżym powietrzem i odpowiednią dietą. Niedaleko Bydgoszczy, w Smukale, gdzie od 1904 roku funkcjonowało sanatorium dla płucnochorych, w 1913 roku otwarto uroczyście budynek sanatorium dla dzieci (**il. 8**). Na jego przykładzie dokładnie widać, w obrębie uzdrowiskowego

²⁴ B. Chojnacka, *Historia i architektura dawnego sierocińca – „Internatu Kresowego” w Bydgoszczy przy ul. Chodkiewicza 32*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 1997, z. 2, s. 57–66.

Il. 8. Sanatorium dla dzieci w Smukale, pocztówka, pocz. XX w.; zbiory Marka Ogrodowicza.

kompleksu, jak zmieniła się architektura między 1904 a 1913 rokiem. Julius Knüpfer, projektant budynku, użył form wczesnomodernistycznych wzbogaconych o uproszczony neoklasycystyczny detal²⁵.

Kulturalna misja państwowa, związana z utrwalaniem władzy niemieckiej w mieście, przejawiała się w finansowaniu i dofinansowywaniu wznoszonych budynków²⁶, nazewnictwie ulic, nawiązującym do historii Prus i Cesarstwa Niemieckiego, wspieraniu niemieckich towarzystw o różnym profilu. Nie mniej ważne były symbole, w tym symbolicznie górująca nad miastem wieża Bismarcka, odsłonięta w 1913 roku na obecnym Wzgórzu Wolności (*Bismarckhöhe*)²⁷. W takim kontekście

²⁵ D. Bręczewska-Kulesza, *Historia i architektura sanatorium dla płucnochorych w bydgoskiej Smukale*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 2001, z. 6, s. 57–77.

²⁶ W Bydgoszczy, oprócz dofinansowywania obiektów szkolnych i urzędów, emblematycznym przykładem pozostaje historia budowy kościoła dla niemieckich katolików na obecnym pl. Piastowskim (*Elisabeth Markt*). Zob. G. Klause, *Kościół pw. św. Trójcy w Bydgoszczy – dzieło Rogera Sławskiego*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 2008, z. 13, s. 49–51.

²⁷ Wznoszenie wież poświęconych Otto von Bismarckowi, kanclerzowi Rzeszy Niemieckiej, ma swój początek w kręgach nacjonalistycznego Stowarzyszenia Studentów, które w latach 70. i 80. XIX w. postulowały taką formę upamiętnienia zasług „Żelaznego Kanclerza”. Pomników, głównie w formie monumentalnych wież, powstało ok. 250. Na temat historii bydgoskiej wieży Bismarcka zob. M. Romaniuk, *Wieża Bismarcka w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 2001, z. 6, s. 78–87; na temat zagospodarowania obecnego Wzgórza Wolności z początku XX w.,

z pozoru apolityczny, kameralny pomnik Łuczniczki, ustawiony przed Teatrem Miejskim w 1910 roku²⁸, nabiera nowego, dalekiego od kaprysu bogatego mecenasa, sensu. Wysportowana, gotowa do obrony postać, pod pozorem nawiązania do starożytnych wzorców, uzmysławia nam, co dla społeczeństwa niemieckiego było bardzo ważne – wzmacnianie tężyzny fizycznej. Ogromny nacisk i wspieranie towarzystw gimnastycznych na terenie najpierw Prus, później zjednoczonych Niemiec, były ewenementem na skalę europejską²⁹.

Podsumowanie

Nawet pobieżny przegląd tego, co działo się w bydgoskiej urbanistyce i architekturze między 1910 a 1914 rokiem, pokazuje, że:

- prace planistyczne odbywały się pod nadzorem uznanych urbanistów (Hermann Joseph Stübben) przy wsparciu miejscowych sił fachowych kierowanych w Magistrackiej Deputacji Budowlanej przez Carla Meyera, wysyłającego swoich podwładnych na delegacje, podczas których mogli zapoznać się z nowoczesnymi rozwiązaniami w planowaniu miast (przed rozplanowaniem obiektów dla Straży Pożarnej taką podróż odbył Theodor Patzwald (pojechał oglądać analogiczne obiekty do Lubeki i do Szczecina);
- widoczne są wyraźne tendencje rozbudowy miasta w kierunku przedmieść, a powojenna polska planistyka kontynuowała pomysły, jeśli chodzi o zabudowę Sielanki (**il. 9**), Bielaw i Skrzetuska, natomiast zarzucono do końca lat 30. XX wieku rozwój zachodniej części miasta, w tym Okola;
- inwestorzy zamawiali rysunki projektowe przede wszystkim u miejscowych budowniczych (m.in. u braci Gustawa, Rudolfa i Oskara Goltzów, Rudolfa Kerna, Georga Baeslera, Johannes Corneliusa, Fritza Weidnera), ale mamy też przykłady zamówień spoza miej-

zob. B. Derkowska-Kostkowska, *Tereny zielone w Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego*, w: *Zieleń w krajobrazie miasta XIX i XX wieku. Zbiór studiów z cyklu: Architektura Miast V*, red. L. Łbik, K. Strauss, A. Wysocka, Bydgoszcz 2018, s. 145.

²⁸ M. Romaniuk, „Bydgoskie” rzeźby Ferdynanda Lepckego, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 1998, z. 3, s. 56–60.

²⁹ Od lat 40. XIX w. w ramach Powszechnego Związku Gimnastyki Niemieckiej (*Allgemeiner Deutscher Turnbund*) propagowano tężyznę fizyczną. Do 1918 r. na terenie Niemiec wytyczono 115 placów gimnastycznych, wybudowano wiele hal do uprawiania gimnastyki (w Bydgoszczy przy dzisiejszej ul. S. Konarskiego). W 1862 r. zarejestrowano 1000 towarzystw gimnastycznych. Zob. K. Jaśtał, *Niemcy: naród i ciało*, Kraków 2015, s. 193–195.

Il. 9. Willa przy ul. Wyspiańskiego 4; fot. A. Wysocka.

scowego środowiska, m.in. dla potentata na rynku bydgoskiego meblarstwa Otto Pfefferkorna narożną kamienicę z salonem handlowym zaprojektował w 1912 roku berlińczyk Heinrich Gross; Dom Towarowy Braci Conitzer projektował kolejny stołeczny architekt – Otto Walter;

- w architekturze możemy znaleźć przykłady stylów: landhaus (od 1906 roku), „eleganckiego” (od 1910 roku), uproszczonych form historyzujących (przede wszystkim neoklasycyzmu, od 1910 roku) (il. 10), wczesny modernizm (od 1910 roku) i pionierskie zastosowanie konstrukcji żelazo-betonowej;
- pojawia się bardzo skromna reprezentacja polskich budowniczych, którzy po 1920 roku będą tworzyć architekturę niepodległej Bydgoszczy: Józef Wojciechowski (najstarsze polskie przedsiębiorstwo budowlane założone w 1907 roku), Teofil Biernacki, Julian Jarocki, Jan Szatkowski, Ludwik Sosnowski;
- okres I wojny światowej przyniósł wyhamowanie w branży budowlanej, co nie znaczy, że ruch zamarł zupełnie; m.in. Victor Pastor w latach 1916–1917 przebudowywał na zlecenie wojskowego urzędu budowlanego budynek wzdłuż obecnej ul. Marszałka Focha, Rudolf

Il. 10. Zabudowa u zbiegu ulic Zamoyskiego i 20 Stycznia 1920 roku;
fot. A. Wysocka.

Il. 11. Wieża Bismarcka, pocztówka, pocz. XX w.;
zbiory Marka Ogrodowicza.

- Kern uzupełniał w 1919 roku o kolejne obiekty kompleks Fabryki Cukierków i Czekolady Rudolfa Albera przy ul. Garbary 3;
- postępująca germanizacja i utrwalanie obecności państwa niemieckiego w Bydgoszczy widoczne są w krajobrazie miasta, z symboliczną dominantą w postaci wieży Bismarcka (**il. 11**);
  - na kolejną dynamiczną rozbudowę miasta przyjdzie poczekać do drugiej połowy lat 30. XX wieku.

Uzupełnieniem artykułu jest tabela zawierająca inwestycje budowlane w mieście, podzielone na typy zabudowy. Nie wyczerpuje tematu, jest jednak podstawą do zobrazowania skali przedsięwzięć podejmowanych w Bydgoszczy w latach 1908–1918. Powstała przede wszystkim na podstawie dokumentacji przechowywanej w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy.

BUDYNEK	ADRES/ARCHIWALIA	DATOWANIE/UWAGI
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 6 AbmB, sygn. 6743	1911–1912, proj. Emil Heydemann, prace bud. Emil Dags
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 7 AbmB, sygn. 6744	1910, proj. Alfred Schleusener (jego dom)
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 16 AbmB, sygn. 6761	1910, proj. Rudolf Kern (jego dom), prace bud. Carl Rose
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 18 AbmB, sygn. 6760	1911, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 19 AbmB, sygn. 6750	1910, proj. Fritz Weidner, prace bud. Oskar Goltz
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 20 AbmB, sygn. 6753	1911, proj. Alfred Mielke
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 21 AbmB, sygn. 6756	1912, proj. Georg Baesler

kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 22 AbmB, sygn. 6753, 6755	1911, proj. Alfred Mielke
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 23 AbmB, sygn. 6756–58	1912, proj. Georg Baesler, prace bud. Brunon Wiese
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 24 AbmB, 6757	1911, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 25 AbmB, sygn. 6759	1910–1912, proj. Johannes Cornelius
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 27 AbmB, sygn. 6759	1910, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. 20 Stycznia 1920 r. nr 29 AbmB, sygn. 6759	1910, proj. Rudolf Kern
willa	ul. R. Berwińskiego 4 AbmB, sygn. 6467–6468	ok. 1913, proj. Carl Rose, willa w kompleksie przemysłowym
kamienica	ul. Bocianowo 9 AbmB, sygn. 255, 2724	1911–1912, proj. Gustaw Habermann, dom własny, prace bud. August Siefke
kamienica	ul. Bocianowo 13 AbmB, sygn. 259	1909–1910, proj. Johannes Cornelius, prace bud. Paul Prokopp
kamienica	ul. Bocianowo 19/ róg H. Sienkiewicza 61 AbmB, sygn. 263–165	1910–1911, proj. Rudolf Kern, zrealizowana częściowo
kamienica	ul. Bocianowo 29 AbmB, sygn. 275	1913–1914, proj. Georg Baesler, prace bud. Oskar Goltz
willa	ul. J.K. Chodkiewicza 2a	1909–1910, proj. Erich Lindenburger
willa	ul. J.K. Chodkiewicza 4 AbmB, sygn. 573	1908–1909, proj. Erich Lindenburger, prace bud. Franz Muhme
willa	ul. J.K. Chodkiewicza 6 AbmB, sygn. 577	1908–1909, proj. Rudolf Kern, prace bud. Franz Muhme
willa	ul. J.K. Chodkiewicza 8	1910

kamienica	ul. J.K. Chodkiewicza 14/20 Stycznia 1920 r. nr 26	1910
kamienica	ul. J.K. Chodkiewicza 16 AbmB, sygn. 580	1910–1911
kamienica	ul. J.K. Chodkiewicza 18 AbmB, sygn. 583	1911–1912, proj. Alfred Mielke
kamienica	ul. Chocimska 7 AbmB, sygn. 493	1910, proj. Walter Zagerman
kamienica	ul. Chocimska 8 AbmB, sygn. 812, 1145, 2161, 2164–2166	1911–1913, prace bud. Albert Hohenze
kamienica	ul. Chocimska 9 AbmB, sygn. 494	1909–1911, proj. Hermann Quiram, prace bud. Anton Czarnecki
kamienica	ul. Chwytowo 4 AbmB, sygn. 757, 759	1912–1915, proj. Teofil Biernacki, prace bud. Johann Stryszyk
kamienica	ul. Chwytowo 6 AbmB, 759	1910, proj. Teofil Biernacki, prace bud. Max Reich
kamienica	ul. Chwytowo 12 AbmB, sygn. 765	1911–1912, proj. Richard Ziebarth, prace bud. Carl Rose
kamienica	ul. Bolesława Chrobrego 17 AbmB, sygn. 743	ok. 1910
kamienica	ul. J. Długosza 1	1911–1913, proj. Georg Baesler
kamienica	ul. J. Długosza 3 AbmB, sygn. 1111	1908–1910, proj. Bogusław Preuss
kamienica	ul. J. Długosza 5–7 AbmB, sygn. 1113	1908–1910, proj. Bogusław Preuss
kamienica	ul. Dworcowa 12 AbmB, sygn. 1191–1193	1909, proj. Fritz Weidner
kamienica	ul. Dworcowa 19	1909, proj. Fritz Weidner
kamienica	ul. Dworcowa 67 AbmB, sygn. 1253	1912–1913, proj. Otto Walter
kamienica	ul. Dworcowa 73 AbmB, sygn. 1266	1911–1912, proj. Otto Müller, prace bud. Johann Stryszyk
kamienica	ul. Dworcowa 75 AbmB, sygn. 1262	1911–1912, proj. Otto Müller, prace bud. Adolf Henke
kamienica z apteką	ul. Gdańska 5 AbmB, sygn. 3887	1909, proj. Rudolf Kern

kamienica	ul. Gdańska 27 AbmB, sygn. 3920	1908–1909, proj. Alfred Schleusener
kamienica	ul. Gdańska 67 AbmB, sygn. 2161, 2164	1911, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. Gdańska/Świętojańska 2	1911–1912, proj. Paul Sellner
kamienica	ul. Gdańska 95	1912–1913, proj. Paul Sellner
kamienica	ul. Gdańska 34	1914, proj. Fritz Weidner
kamienica	ul. Gdańska 62	1910–1911, proj. Alfred Schleusenner
kamienica	ul. Gdańska 130	1911, proj. Karl Gehrke?
kamienica	ul. Gdańska 158	1911–1912, proj. Rudolf Kern, Johannes Cornelius
kamienica	ul. Gdańska 168	1908–1909, proj. Theodor Patzwald, Emil Heydemann
kamienica	ul. Grunwaldzka 1/3 AbmB, sygn. 1937	1910–1911, proj. Rudolf Goltz
kamienica	ul. Grunwaldzka 5	ok. 1910, proj. Gustaw, Otto, Rudolf Goltz
kamienica	ul. Grunwaldzka 7 AbmB, sygn. 1942	1909–1910, proj. Friedrich Lork, Oskar Goltz
kamienica	ul. Grunwaldzka 77 AbmB, sygn. 2016	1912–1913, proj. Gustav Bruschat
kamienica	ul. H. Kołłątaja 1/Libelta 2 AbmB, sygn. 2810	1909–1911, proj. Fritz Weidner
willa	ul. M. Kopernika 5 AbmB, sygn. 2884	1914–1915/1916, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. A. Kordeckiego 6 AbmB, sygn. 4864, 4866	1908–1909, proj. Johannes Cornelius
kamienica	ul. A. Kordeckiego 8 AbmB, sygn. 4865	1908–1909, proj. Johannes Cornelius
kamienica	ul. A. Kordeckiego 16 AbmB, sygn. 4871	1910–1911, proj. Adalbert Rennwanz, prace bud. Gustaw, Otto, Rudolf Goltz
kamienica	ul. A. Kordeckiego 18 AbmB., sygn. 4873	1910–1911, proj. Adalbert Rennwanz, prace bud. Gustaw, Otto, Rudolf Goltz
kamienica	ul. T. Kościuszki 4 AbmB, sygn. 3084	1910, kier. budowy Władysław Gatza, Anton Czarnecki

kamienica	ul. T. Kościuszki 10 AbmB, sygn. 2166	1911–1912, proj. Paul Prokopp
kamienica	ul. T. Kościuszki 18 AbmB, sygn. 2161, 2164, 2166	1911–1912, proj. Georg Baesler
kamienica	ul. T. Kościuszki 24 AbmB, sygn. 2161, 2164, 2166	1910–1911
kamienica	ul. T. Kościuszki 54 AbmB, sygn. 3123	1909–1910, proj. Anton Czarnecki
willa/kamienica	ul. Krakowska 4	1911–1912
willa/kamienica	ul. Krakowska 6 AbmB, sygn. 3172	1913, proj. L. Klein
willa/kamienica	ul. Krakowska 16 AbmB, sygn. 3171	1908–1909, proj. Georg Winter
willa/kamienica	ul. Krakowska 18 AbmB, sygn. 3174	1909–1913, proj. Emil Fricke
kamienica z salonem handlowym	ul. Z. Krasieńskiego 2/ Gdańska AbmB, sygn. 4054	1912, proj. Julius Knüpfer
kamienica	ul. Kwiatowa 15 AbmB, sygn. 3410	1911–1912, proj. Georg Baesler
kamienica	ul. Kwiatowa 17/ H. Sienkiewicza AbmB, sygn. 3410-3411	1911–1912, proj. Georg Baesler
kamienica	ul. J. Matejki 5 AbmB, sygn. 4249	1909–1910, proj. Johannes Petrikowski, Adalbert Renwaz
kamienica	ul. J. Matejki 7 AbmB, sygn. 4250	1912, proj. Georg Baesler
kamienica	ul. J. Matejki 10 AbmB, sygn. 4252	1911, proj. Alfred Schleusener, Georg Baesler
willa	ul. J.U. Niemcewicza 4 AbmB, sygn. 4698	1913, proj. Carl Meyer
kamienica	ul. Nowogrodzka 12 AbmB, sygn. 4823	1911, proj. Adalbert Rennwanz
kamienica	ul. Obrońców Bydgoszczy 6 AbmB, sygn. 5183	1912–1913, proj. Alfred Schleusener

kamienica	ul. Obrońców Bydgoszczy 8 AbmB, sygn. 5185	1912, proj. Alfred Schleusener
kamienica	ul. Obrońców Bydgoszczy 10 AbmB, sygn. 5187	1912, proj. Alfred Schleusener
willa	ul. I.J. Paderewskiego 2 AbmB, sygn. 5102	1911–1912, proj. Julius Knüpfer
kamienica	ul. M. Piotrowskiego 8 AbmB, sygn. 5333	1911, proj. Fritz Weidner
kamienica	ul. M. Piotrowskiego 10 AbmB, sygn. 5332	1910, proj. Gustaw, Rudolf i Oskar Goltz
willa	ul. Sielanka 14 AbmB, sygn. 6095	1914–1916, proj. Otto Brech
kamienica	ul. H. Siemiradzkiego 1/3/ Śląska 14 AbmB, sygn. 6783	1908–1911, proj. Max Piechowski, parcela zabudowywana od 1905
kamienica	ul. J. Sobieskiego 2 AbmB, sygn. 6255	1910
kamienica	ul. J. Sowińskiego 3 AbmB, sygn. 6295	1912, proj. B. Gall, Karl Gehrke, na miejscu i z wykorzystaniem zabudowy z 1890
kamienica	ul. J. Sowińskiego 14 AbmB, sygn. 6300	1909–1911, proj. Georg Weiss, prace bud. Johann H. Fricke
kamienica	ul. Staroszkolna 8 AbmB, sygn. 6378	1912–1913, proj. Paul Kukliński
kamienica	ul. Śniadeckich 49 AbmB, sygn. 6662	1911–1912, proj. Alfred Schleusener, Georg Baesler
kamienica	ul. św. Floriana 3 AbmB, sygn. 1356	1911, proj. Erich Lindenburger, prace bud. Ladislaus Klein
kamienica	ul. św. Floriana 9 AbmB, sygn. 1358	1909–1910, proj. Max Mielke
kamienica	ul. Świętej Trójcy 28 AbmB, sygn. 6982	1910–1911, proj. Zemisch
kamienica	ul. Świętej Trójcy 30	1911, proj. Zemisch?
kamienica	ul. Świętej Trójcy 35 AbmB, 6993-94	1911–1912, proj. Theodor Patzwald, prace bud. Johann Szatkowski

kamienica z salonem handlowym	pl. Teatralny 6 AbmB, sygn. 2366, 7954, 7956	1912, Heinrich (Henry) Gross, kier. bud. R. Kern
kamienica	ul. Unii Lubelskiej 3 AbmB, sygn. 7384	1911, proj. Erich Lindenburger
kamienica	ul. Unii Lubelskiej 5 AbmB, sygn. 7384	1911, proj. Erich Lindenburger
kamienica	ul. Wileńska 8 AbmB, sygn. 7627	1910, proj. Paul Prokopp
willa/kamienica	ul. L. Wyczółkowskiego 11	1911, proj. ?
willa	ul. L. Wyczółkowskiego 12	1911, proj. Gustaw Bruschart
willa	ul. L. Wyczółkowskiego 14	1913, prace bud. Viktor Petrikowski
willa	ul. L. Wyczółkowskiego 18	ok. 1911, proj. ?
willa	ul. S. Wyspiańskiego 4 AbmB, sygn. 7774	1914–1915, proj. Gustav Bruschart
willa	ul. S. Wyspiańskiego 6 AbmB, sygn. 7773	1914, proj. Rudolf Kern
willa	ul. S. Wyspiańskiego 8 AbmB, sygn. 7776	1914–1917, proj. Teodor Patzwald
kamienica	ul. J. Zamoyskiego 6	1910, proj. Viktor Petrikowski
kamienica	ul. J. Zamoyskiego 8 AbmB, sygn. 7904	1909, proj. Viktor Petrikowski
kamienica	ul. J. Zamoyskiego 10 AbmB, sygn. 7906	1910, proj. Otto Müller
kamienica	ul. J. Zamoyskiego 11 AbmB, sygn. 7907	1910, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. J. Zamoyskiego 13 AbmB, sygn. 7908	1910, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. J. Zamoyskiego 15 AbmB, sygn. 7909	1910–1911, proj. Rudolf Kern
kamienica	ul. Zduny 2 AbmB, sygn. 7917	1910, proj. Erich Lindenburger, prace bud. Max Reich

SZKOŁY

BUDYNEK	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
Królewsko-Pruska Szkoła Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego	ul. Świętej Trójcy 37 DT, sygn. 73–79 AbmB, 6995–6999	1909, proj. Otto Brech i Karl Meyer, kierownicy budowy: Richard Koeppen, od 1911 Arno Koernig z Berlina, odbiór w stanie surowym 1911, oddanie do użytku X 1914
Instytut Rolniczy (<i>Landwirtschaftliche Versuchs-und Forschungsangsanstalten/od 1906 Kaiser Wilhelm Institut für Landwirtschaft</i>)	pl. J. Weyssenhoffa 11 DT 40–43 AbmB, 5091	1906, prace trwały do 1910
Szkoła Wojenna	ul. Gdańska 190	1913–1914, proj. Arnold Hertman, Robert Schlezinger (włączono w obszar miasta teren 22 ha)

OCHRONKI/SZPITALE

BUDYNEK	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
Sierociniec dla dzieci	ul. J.K. Chodkiewicza 32 AbmB, sygn. 601	1912–1914, proj. Albert Schütze
Szpital Dziecięcy św. Floriana (rozbudowa)	ul. św. Floriana 8–18 AbmB, sygn. 1362	1909–1910, proj. Józef Święcicki
Miejskie Schronisko dla Niemowląt	pl. Kościeleckich 6	1909–1910, proj. Rudolf Kern, Karl Meyer
Sanatorium dla dzieci	Smukała pod Bydgoszczą	1912–1913, proj. Julius Knüpfer, nadzór Karl Meyer

DOMY TOWAROWE

BUDYNEK	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
Dom Towarowy Braci Conitzer	ul. Gdańska 15 AbmB, sygn. 1174, 3903	1909–1910, proj. Otto Walter, zastosowanie żelazo-betonu, policja budowlana odrzuciła projekt z powodu „niezgodności z miejscowym przepisami policji budowlanej”, zlecono dodatkowe ekspertyzy na Politechnice Gdańskiej
Dom Towarowy „Warenhaus Siegfried Brandt”	pl. Teatralny 4 AbmB, 4156, 7953	1911–1912, proj. Fritz Weidner
Dom Towarowy Kiewe&Co, Spółka Kupiecka (<i>Geschäftshaus Kiewe&Co</i>)	Stary Rynek 19 AbmB, 4361, 5453	1916–1917, proj. Rudolf Kern, kier. bud. i korekty Gustav Bruschart (budynek zniszczony w 1945 r.)

ROZRYWKA/SIEDZIBY TOWARZYSTW

BUDYNEK	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
Sala odczytowa i kinoteatr (478 miejsc siedzących dół/286 na galerii) Arno Mixa	ul. Gdańska 10/ Parkowa 2 AbmB, sygn. 3891–3896, 5161, 5166	1913–1914, proj. Fritz Weidner, zastosowanie żelazo-betonu (firma braci Huber <i>Beton-und Eisenbeton-Baugeschäft</i>), policja budowlana zleciła analizę obliczeń specjalistom z Politechniki Gdańskiej (prof. Kohnke)

Restauracja i kawiarnia „Rheingold” (Złoto Renu) Albrechta Pallatscha	ul. Marszałka Focha 14 AbmB, sygn. 64	1912 obiekt nieistniejący
Klub wioślarski „Frithjof”	ul. św. Floriana 6/6a AbmB, sygn. 1359	1913–1914, proj. Theodor Patzwald, prace bud. Carl Rose
Przebudowa restauracji na kino	ul. Dworcowa 83 AbmB, sygn. 1291	1915, proj. Oskar Goltz

INFRASTRUKTURA KOMUNALNA

BUDYNEK/OBIEKT	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
Straż Pożarna	ul. Pomorska 16–18 DT sygn. 346–350	1909–1911, proj. Theodor Patzwald
Gazownia Miejska (rozbudowa)	ul. Jagiellońska 40–42 stacja pomp kanałowych wodociągów, dwa domki gazmistrzów, łaźnia, domy dla urzędników AbmB, sygn. 2405–2410	1909–1913, projekty m.in. J.A. Mählmann
Rzeźnia Miejska (rozbudowa)	ul. Jagiellońska 39	1909–1910, budynek biurowy z mieszkaniem dla dyrektora i gabinetem weterynarza
Dworzec Główny (odbudowa po pożarze w 1910)	ul. Zygmunta Augusta 1	1915 obiekt nieistniejący
Rozbudowa/modernizacja Kanału Bydgoskiego	rozbudowa: odcinki: Bydgoszcz Okole, Bydgoszcz Flisy/ modernizacja: Osowa Góra, Józefinki, Nakło n. Notecią	1910–1915
Most Królowej Jadwigi (<i>Victoria Brücke</i>)	ciąg komunikacyjny ul. Królowej Jadwigi	1912–1913, pierwszy most (1861–1865) został rozebrany i na jego miejscu pojawił się nowy, zastosowanie żelazo-betonu

KOŚCIOŁY

BUDYNEK	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
kościół rzymskokatolicki pw. Serca Jezusa	pl. Piastowski AbmB, sygn. 5283	1910–1913, proj. Friedrich Oskar Hossfeld obecnie kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa
kościół rzymskokatolicki pw. Świętej Trójcy	ul. Świętej Trójcy 26 AbmB, sygn. 586	1910–1912, proj. Roger Sławski
kościół ewangelicki Jana Apostoła	ul. Kanałowa 6	1912, proj. Ismar Herrmann obecnie kościół rzymskokatolicki pw. św. Wojciecha

FABRYKI

BUDYNEK	ADRES/ ARCHIWALIA	DATOWANIE/ UWAGI
Zjednoczone Huty Królewska i Laura w Katowicach/filia w Bydgoszczy (rozbudowa)	ul. R. Berwińskiego 4 AbmB, sygn. 6467–6468	ok. 1913, proj. Carl Rose – willa, inż. Trippel – hala o konstrukcji stalowej, Franz Muhme – rozbudowa i budowa obiektów magazynowych
Fabryka Cukierków i Czekolady Rudolfa Albera (rozbudowa)	ul. Garbary 3 AbmB, sygn. 1591	1919, proj. Rudolf Kern, przebudowa na terenie zakładu
Młyn Baerwalda (rozbudowa)	ul. Jagiellońska 96	1911–1913, maszynownia, 1916, magazyn z wieżą, rozbudowa budynków młyna
Fabryka obuwia Antoniego Weynerowskiego	ul. T. Kościuszki 27 AbmB, sygn. 3101	1909, proj. Paul Sellner

POMNIKI

OBIEKT	MIEJSCE USTAWIENIA	DATOWANIE/ UWAGI
posąg Łuczniczki	przed Teatrem Miejskim (pl. Teatralny), obecnie w parku im. Jana Kochanowskiego	1910, autor Ferdinand Lepcke
wieża Bismarcka	Wzgórze Wolności	1913, proj. Paul Walther, obiekt nieistniejący

Skróty w tabelach:

AbmB – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta budowlane miasta Bydgoszczy

DT – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Dokumentacja Techniczna

Summary

A Moment before the Big Change. The Architectural Portrait of Bydgoszcz in the Years 1910–1918

The second half of the nineteenth century was a period of rapid demographic growth in cities and intense urbanization. There were phenomena in cities that were not there before. What changes in the years 1910–1918 took place in the urban layout and architecture of Bydgoszcz? What were the new role models adopted, and what was the greatest emphasis? Despite the good economic situation, orders for the German army, and convenient communication, Bydgoszcz suffered from construction stagnation caused by the uncertain situation before and during World War I. The most new trends in Bydgoszcz architecture can be seen in the housing development. This was a consequence of reforms at the beginning of the 20th century. Looking at the architecture from 1910–1914, it can be seen that trends in simplifying styles reached Bydgoszcz early on and efforts were made to adapt them to the requirements of the present day.

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, architektura, miejska przestrzeń, wczesny modernizm

Keywords: Bydgoszcz, architecture, urban space, early modernism